

بررسی و مطالعه کتیبه‌های سنگ قبور بقعه شیخ عالی روستای دوان کازرون

 10.52547/ami.1114

آرزو محمدی فرد / کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کازرون، کازرون، ایران.

میثم جلالی / دکترای باستان‌شناسی، پژوهشگر بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ایران.*
m.jalali@islamic-rf.ir

دریافت: ۱۴۰۰/۷/۵ - پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۱۱

چکیده

کتیبه‌نگاری از جمله هنرهایی است که از زمان‌های دور در ایران رواج داشته و به اشکال مختلف و بر روی مواد گوناگون اجرا شده است. کتیبه‌ها حاوی اطلاعات گران‌بهایی از زمانه خود می‌باشند. یکی از انواع کتیبه‌نگاری، خط نبشته‌های روی سنگ قبرهاست که با انواع خطوط نگارش یافته‌اند و به سده‌های مختلف تعلق دارند. نگارندگان در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و به‌مدد مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی درصدد پاسخ به این سؤالات هستند که سنگ قبرهای بقعه شیخ عالی، به چه دوره و شخصیت‌هایی تعلق دارند؟ کتیبه‌های روی سنگ قبرها شامل چه مضامینی است؟ مشخصات ظاهری سنگ قبرها چیست؟ با توجه به نتایج به‌دست آمده مشخص گردید که سنگ قبرهای بقعه شیخ عالی مربوط به قرون پنجم تا چهاردهم هجری قمری می‌باشد و به علما و عرفای به‌نام فارس و جهان اسلام تعلق دارند. جنس تمامی سنگ قبرها از نوع آهکی است و به‌لحاظ ظاهری به دو گروه عمده صندوقی و محرابی ساده طبقه‌بندی می‌شوند. سنگ قبرها بدون نقش و نگار و مضامین کتیبه‌های روی آن‌ها شامل آیات قرآنی، ادعیه، اشعار و اسامی، القاب و مشخصات متوفیان و تاریخ فوت آن‌هاست که با انواع خطوط کوفی، ثلث، نسخ و نستعلیق نگارش یافته‌اند.

کلیدواژه‌ها: کازرون، روستای دوان، بقعه شیخ عالی، سنگ قبر، کتیبه اسلامی.

Examining and Re-reading the Tombstones Inscriptions of the Shiekh ‘Alī Mausoleum in the Davān Village, Kāzīrūn

 10.52547/ami.1081

Arezo Mohammadi Fard / Master of Archaeology, Faculty of Humanities, Kazerun Islamic Azad University, Kazerun, Iran.

Meysam Jalali / Ph.D. in Archeology, Researcher of Islamic Research Foundation of Aṣtane Quds Razavi, Mashhad, Iran.*

m.jalali@islamic-rf.ir

Received: 2021/7/29 - **Accepted:** 2021/12/2

Abstract

Since ancient times, the inscription has been one of the arts that have been popular in Iran and have been performed in different forms on other materials. Inscriptions represent valuable information from their time. One type of inscriptions is the designs and inscriptions on tombstones that have a considerable variety belonging to different centuries. It can find unique examples of them in all parts of Iran. In this research, using the descriptive-analytical method and library and field studies, the authors seek to answer these questions that the tombstones of Shiekh ‘Alī mausoleum belong to what period and personalities? What are the themes of the inscriptions on the gravestones? What are the appearance characteristics of tombstones? Studies have shown that the gravestones are related to the fifth to fourteenth centuries AH and belong to great Fārs and Islamic world scholars and mystics. All existing tombstones are made of limestone and are classified into two main groups: table tombs and simple. Tombstones are simple and without engravings, and their inscriptions’ themes include Qur’anic verses, prayers, poems and names, nicknames and characteristics of the deceased, and the date of their departure. The calligraphy used on these tombstones includes Kufic, Thuluth, Naskh, and Naṣṭa’līq inscriptions.

Keywords: Kāzīrūn, Davān village, Shiekh ‘Alī Mausoleum, tombstone, Islamic Inscriptions.

مقدمه

با ظهور اسلام به واسطه توجه مسلمانان به قرآن کریم، کتیبه‌نویسی از رونق به‌سزایی برخوردار شد و استفاده از آن، علاوه بر فرامین حکومتی و شاهنشاهی، به‌طور چشم‌گیری در جهت اشاعه دین اسلام در مساجد، مدارس، تکایا و بقعه‌ها و نظایر آن به‌کار گرفته شد. به موازات آن از جمله عناصری که برای کتیبه‌نگاری مورد توجه قرار گرفت، سنگ قبور بود.

از قرن چهارم هجری، برای بزرگداشت افراد، سنگ قبرهایی ساخته شد تا یاد و خاطره آن‌ها برای بازماندگان باقی بماند (جباری کلخوران و خبیری، ۱۳۸۹: ۶۲). این سنگ قبرها علاوه بر نام و سال وفات متوفی، دارای کتیبه‌هایی با مضامین قرآنی و ادعیه هستند و گاهی اوقات نیز کتیبه‌ها و تزیینات روی سنگ قبور به گوشه‌هایی از زندگی فرد متوفی که در مواردی اشخاصی سرشناس بوده‌اند و یا به تحولات اجتماعی و فرهنگی زمان وی اشاره دارند. از همین روی، سنگ مزارها در دوره‌های مختلف هم از نظر شکل و هم محتوا مورد توجه بوده‌اند و اهمیت و جایگاه مطالعه سنگ قبرها در پژوهش‌های تاریخی، بر کسی پوشیده نیست.

به‌لحاظ گوناگونی و تنوع بقعه‌ها و گورستان‌های تاریخی، استان فارس از غنای خاصی برخوردار است. در نقاط مختلف این استان پهناور، بقعه‌ها و مزاراتی یافت می‌شود که دارای سنگ قبور تاریخی ارزشمندی می‌باشند. منابع مطالعاتی که در معرض آسیب‌های گوناگون انسانی قرار دارند و یا دچار فرسایش طبیعی شده‌اند. با این حال چندان نیز مورد توجه واقع نشده‌اند.

شهر تاریخی کازرون و روستای دوان در مجاورت آن از جمله نقاط تاریخی خطه فارس هستند که دربرگیرنده مقبره چند تن از بزرگان دین و علم این سرزمین می‌باشند. یکی از مهم‌ترین این مقابر، آرامگاه شیخ عالی است که در داخل روستای دوان واقع شده است و داخل آن شماری از بزرگان و عرفا مدفون شده‌اند.

هدف از پژوهش حاضر، علاوه بر معرفی مختصر گورستان‌های تاریخی روستای دوان، بررسی و معرفی سنگ مزارهای بقعه شیخ عالی و به‌ویژه بازخوانی کتیبه‌های

تاریخی روی این سنگ قبرها می‌باشد. با این توضیح که به جز یکی دو مورد، کتیبه‌های سایر سنگ قبور برای نخستین بار است که بازخوانی و در این جا آورده شده‌اند. اطلاعات برآمده از این پژوهش می‌تواند در معرفی شخصیت‌های مدفون در بقعه، تکمیل تاریخچه بقعه، اعتقادات مذهبی مردم منطقه و در جهت مطالعه سبک و سیاق کتیبه‌نویسی و انواع رسم الخط رایج در منطقه در طی قرون گذشته به کار آید.

پیشینه پژوهش

با آن که تاکنون در هیچ تحقیقی به موضوع سنگ مزارهای بقعه شیخ عالی به عنوان یک کلیت نگریسته نشده، اما پیش از این، عبدالنبی سلامی و عمادالدین شیخ‌الحکمایی تحقیقاتی بر روی کتیبه‌های تاریخی روستای دوان انجام داده‌اند (سلامی، ۱۳۶۲ الف: ۳۵؛ همو، ۱۳۶۲ ب: ۵۶-۵۷؛ شیخ‌الحکمایی، ۱۳۶۷، ۶۳-۶۴؛ همو، ۱۳۷۲: ۱۰۱-۹۴). محمد علی بن محمد نبی دوانی نیز در نوشتاری با عنوان «رساله‌ای در شرح حال جلال‌الدین دوانی» سنگ قبر علامه دوانی را مورد بازخوانی قرار داده است (دوانی، ۱۳۴۹: ۴۴۹).

روش انجام پژوهش

روش کار در این مقاله به صورت توصیفی - تحلیلی و به شیوه ترکیبی کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی انجام پذیرفته است و نگارندگان ضمن بررسی و دسته‌بندی انواع سنگ قبرهای تاریخی مورد استفاده در قبرستان‌های روستای دوان و معرفی و تحلیل نقش‌مایه‌های روی سنگ قبرها، به بررسی و معرفی و بازخوانی کتیبه‌های سنگ قبور داخل بقعه شیخ عالی پرداخته‌اند.

موقعیت جغرافیایی و پیشینه تاریخی روستای دوان

روستای دوان در دوازده کیلومتری شمال شرقی شهر کازرون و در بخش مرکزی شهرستان کازرون در استان فارس و بر روی طول جغرافیایی ۵۱ درجه و ۵۵ دقیقه

بررسی و مطالعه کتیبه‌های سنگ قبور بقعه شیخ عالی روستای دوان کازرون ■ ۶۳

و عرض جغرافیایی ۲۹ درجه و ۲۲/۵ دقیقه قرار گرفته است (لهسایی زاده و سلامی، ۱۳۷۰: ۱۶) (تصاویر ۱ تا ۳).

تصویر ۱: موقعیت جغرافیایی روستای دوان (منبع: زارعی، ۱۴۰۰)

تصویر ۲: نقشه روستای دوان (منبع: لهسایی زاده و سلامی، ۱۳۷۰: ۵۷)

تصویر ۳: نمایی از روستای دوان (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

درباره پیشینه تاریخی روستای دوان و نحوه شکل‌گیری آن اطلاعات دقیقی در دست نیست. چنین به نظر می‌رسد که این روستا به موازات بنای شهر کازرون احداث شده است، زیرا از روی علائم و قبوری که از حفاری‌های روستای دوان و حوالی آن پیدا شده می‌توان چنین پنداشت که اهالی آن جا قبل از اسلام، یا حداقل چندی بعد از فتح ایران به دست مسلمانان، زرتشتی مذهب بوده‌اند. از طرف دیگر، قدیمی‌ترین متون تاریخی ایران که از فارس و کوره‌های پنجگانه آن نام برده‌اند، از دوان نیز سخن به میان آورده‌اند (مظفریان، ۱۳۷۳: ۵۹). ابن بلخی می‌گوید: «دیه زوان و داذین و دوان چند نواحی است از اعمال اردشیر خوره و همه گرمسیر و بعضی کمی معتدل است» (ابن بلخی، ۱۳۶۳: ۱۳۷).

از میان دیگر منابع و کتاب‌های جغرافیایی سده‌های مختلف اسلامی که از روستای دوان نام برده‌اند می‌توان به المسالك و الممالك (سده چهارم هجری) (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۱۷)، فردوس المرشدیه (سده هشتم هجری) (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۳۹۴)، نزهةالقلوب (سده هشتم هجری) (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۲۶) و فارسنامه ناصری (سده چهاردهم هجری) (حسینی فسانی، ۱۳۶۷: ۱۴۴۹/۲) اشاره نمود.

نگاهی مختصر به گورستان‌ها و مضامین و نگاره‌های سنگ‌قبر روستای دوان

مساحت گورستان‌هایی که در محدوده روستای دوان قرار دارد، ۹۹۴ متر مربع می‌باشد که ۵۳ درصد از بافت روستا را به خود اختصاص داده است (شادیان و همکاران، ۱۳۸۵: ۴۹). دوان به سبب قدمت، عدم وجود زمین‌های مسطح و هموار و منطبق با نظام طایفه‌ای، دارای گورستان‌های متعددی است که هم اکنون تعدادی از آن‌ها متروکه و برخی میان چند طایفه مشترک است. گورستان‌های طایفه فقها، گورستان طایفه ملاها، گورستان طایفه ده‌داران، گورستان هفت فرزندان و گورستان طایفه باپیر (حیات غیب) از آن جمله‌اند (شیخ‌الحکمایی، ۱۳۷۲: ۹۵) (تصویر ۴).

علاوه بر گورستان‌ها، امامزادگان و بقعه‌هایی در روستا وجود دارد که محل دفن اموات می‌باشند و افرادی از طوایف مختلف در آن‌ها دفن شده‌اند. این اماکن عبارتند

از: بقعه شیخ عالی، امامزاده شاه سلیمان و حیات غیب.

تصویر ۴: نمای یکی از گورستان‌های روستای دوان (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

با توجه به فراوانی سنگ آهک در منطقه، سنگ قبرهای تاریخی روستای دوان غالباً از جنس سنگ آهک و دارای شکل‌های متنوع خوابیده (افقی)، ایستاده (عمودی)، محرابی، صندوقچه‌ای و یا در قالب شیرهای سنگی هستند (تصویر ۵). این آثار با کتیبه‌ها و نقش‌مایه‌های گوناگون به صورت گود، برجسته و ترکیبی تزیین شده‌اند. مضامین کتیبه‌ها غالباً شامل آیات قرآن، احادیث، اشعار، نام و نشان و تاریخ فوت متوفی است که با خطوط کوفی، نسخ، ثلث و نستعلیق نگارش یافته‌اند (تصویر ۶).

تصویر ۵: پیکره شیر سنگی بر سر

مزارهای روستای دوان

(منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر ۶: نمای یکی از سنگ قبرهای روستای دوان، حاوی مشخصات فرد متوفی و اشعاری در پیرامون آن (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

نگاره‌های سنگ قبور تاریخی روستای دوان را می‌توان به پنج گروه گیاهی، حیوانی، انسانی، نقوش انتزاعی و هندسی و اشیاء تقسیم‌بندی کرد. احتمالاً این تصاویر تحت تأثیر عقاید مذهبی، روایات و باورهای مردم روستا خلق شده‌اند و علاوه بر پر کردن فضای خالی قبور دارای جنبه زیبایی‌شناختی، آیینی و پیشینه تاریخی نیز بوده‌اند.

نقوش گیاهی روی سنگ قبرها غالباً شامل نقش درخت سرو و گل و بوته می‌شود. از دیگر نمونه‌های یافت شده، می‌توان به نقش گل در دست انسان اشاره کرد (تصویر ۷). نگاره حیوانات از دیگر نقوشی است که بر روی سنگ قبرها دیده می‌شود و نگاره‌های شیر، آهو، کبوتر و اسب از آن جمله‌اند.

تصویر ۷: نقش انسان با گلی در دست (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

انعکاس نقش انسان به صورت سوار بر اسب با پوشش سنتی، بر روی سنگ قبرهای روستای دوان بسیار متداول است (تصویر ۸). از دیگر نقوش موجود، می‌توان به نقوش هندسی مربع،

دایره و طرح محرابی اشاره نمود. علاوه بر این بر روی سنگ قبرها نقوشی مانند نیزه، خنجر و کوزه به چشم می‌خورد که احتمالاً به شغل متوفی یا موضوعاتی از این دست اشاره داشته است.

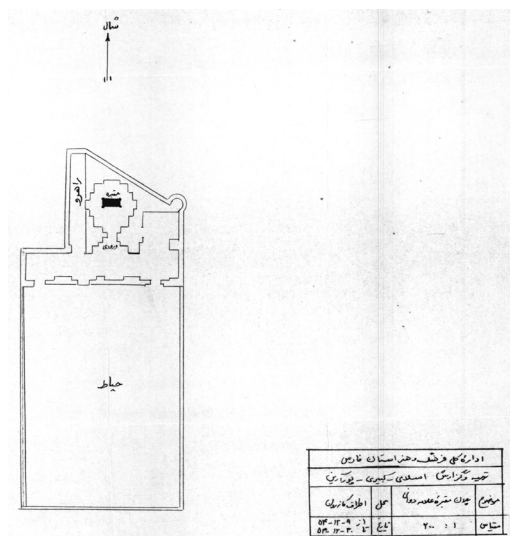
تصویر ۸: نقش سوارکار بر روی سنگ قبر
(منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

بقعه شیخ عالی

در میان آثار معماری دوان، بقعه شیخ عالی برجسته‌ترین بنای این روستا است. بنایی متشکل از یک چهار طاقی با گنبدی رفیع بر فراز آن و راهرویی سرپوشیده دورتادور آن که در مرکز روستا واقع شده و مساحتش ۲۳۰ متر مربع است. در ساخت بنا، از مصالح سنگ لاشه و گچ استفاده شده است. در جبهه شمالی بقعه، مناره‌ای نمایان است که برخلاف بنای اصلی، با سنگ‌های تراشیده منظم و مستطیلی شکل ساخته شده است (تصاویر ۹ و ۱۰).

تصویر ۹: نمایی از آرامگاه سید جلال‌الدین دوانی (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر ۱۰: پلان بقعه شیخ عالی (منبع: اسلامی و همکاران، ۱۳۵۴)

فرصت شیرازی نویسنده کتاب آثار عجم که در حدود صد سال قبل از این بنا دیدن کرده، در نوشته‌های خود ارتفاع منار بنای شیخ عالی را دوازده متر ذکر کرده (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۴۹۹) که بر این اساس، در طول این سال‌ها قسمت عمده‌ای از آن دچار ریزش و تخریب شده است.

قدمت بقعه شیخ عالی مشخص نیست. با وجود آن که کهن‌ترین مدرکی که تاکنون از این بنا به دست آمده، سنگ قبری متعلق به قرن پنجم هجری قمری است، با این حال، عبدالنبی سلامی نویسنده کتاب تاریخ و فرهنگ مردم دوان، با استناد به گفته‌های اهالی روستا و همچنین به دلیل تشابه این بنا با ابنیه دوره ساسانی، آن را مرتبط با این دوره می‌داند و از آنجایی که مذهب رایج در دوره ساسانی آیین زرتشتی بوده، اعتقاد بر آن دارد که این محل در آن زمان آتشکده بوده است (سلامی، مصاحبه، شهریور ۱۳۹۸).

بنای شیخ عالی پس از انقلاب، توسط اداره باستان‌شناسی استان فارس به‌عنوان

یکی از آثار باستانی ایران به شماره ۱۷۰۰ و منار آن به شماره ۳۲۸۳ به ثبت رسیده است (بروشور روستای طبیعی - تاریخی دوان، بی تا: ۲).

سنگ قبور بقعه شیخ عالی

امروزه بنای شیخ عالی، به مسجد و مدفن بزرگان اسلامی تبدیل شده است (سعادت، ۱۳۷۴: ۱۵). علی ابن احمد خطیب، علامه جلال‌الدین دوانی، حاج ملا عبدالصاحب دوانی ثانی، آقا شیخ عالی، حجة الاسلام شیخ غلامحسین وهبی، شیخ محمد جعفر علامه، آقا ملا محمد علی دوانی، آقا شیخ محمد علی دوانی، آقا محمدباقر دوانی و میرحسین دوانی از جمله افرادی هستند که در این بقعه به خاک سپرده شده‌اند. در ادامه، ضمن معرفی مختصر شخصیت‌های مدفون در بنای شیخ عالی به بررسی و معرفی سنگ مزار آن‌ها و ویژگی‌های این سنگ قبرها خواهیم پرداخت.

۱. شیخ علی بن احمد خطیب

شیخ علی بن احمد خطیب (متوفی ۴۴۱ ق) اولین عالم مسلمانی است که در نیمه اول قرن پنجم هجری در دوان می‌زیسته است (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۳۸۵). تلاش‌های بی‌وقفه این شیخ که هم‌عصر شیخ ابواسحاق کازرونی بوده است، باعث گردید تا دوان در قرن پنجم هجری، به یکی از مراکز اشاعه دین اسلام تبدیل گردد (همان: ۳۲۵). وی در دوان به رحمت ایزدی پیوست و پیکرش را در محلی که امروز معروف به بقعه شیخ عالی است، دفن کردند (همان: ۳۹۴).

مشخصات سنگ قبر: از جنس سنگ آهک و صندوقی شکل با ابعاد ۱۴۷/۵ سانتیمتر طول، حدود ۴۸ سانتیمتر عرض و ۴۷ سانتیمتر ارتفاع که چهار گوشه آن با چهار قبه تزیین و در میان دو استوانه پایین، نام حجار حک شده: «عمل ابو علی مهدی بن احمد[؟]». پیرامون سنگ نیز آیه‌های قرآنی و مشخصات متوفی به خط کوفی ساده و مورق و به شرح زیر حکاکی گردیده است:

سمت راست صندوق: «شهد الله انه لا اله الا هو و الملائكة و اولو العلم قائماً بالقسط

لا اله الا هو العزيز الحكيم» (آل عمران: ۱۸).
 سمت چپ صندوق: «بسم الله الرحمن الرحيم كل من عليها فان و يبقى وجه ربك
 ذوالجلال و الاكرام» (الرحمن: ۲۶ و ۲۷).
 پایین پا: «لا اله الا الله محمداً رسول الله».
 بالای سر: «هذا قبر على بن احمد الخطيب نورالله قبره توفي في شهر رمضان سنه
 احدى و اربعين او اربع مائه».
 بنا بر نظر شیخ الحکمایی، کلمه اربع مائه بر کتیبه نوشته نشده، اما بنا بر اطلاعاتی
 که از صاحب مقبره وجود دارد، تاریخ وفات وی را ۴۴۱ هجری قمری می‌داند.
 همچنین قطعه سنگی به ابعاد ۳۸ × ۹۴/۵ سانتیمتر بر سطح خارجی صندوق قرار
 دارد که روی آن با خط کوفی تزیینی و متفاوت با خط اصل کتیبه، سوره توحید نوشته
 شده است. با توجه به تفاوت خط این قطعه با اصل کتیبه، به نظر می‌رسد یا این قطعه
 مربوط به مقبره دیگری بوده و یا آن را در سال‌های بعد برای این مقبره ساخته‌اند
 (شیخ الحکمایی، ۱۳۶۷: ۶۳-۶۴؛ همو، ۱۳۷۲: ۹۵-۹۶) (تصاویر ۱۱ تا ۱۵).

تصاویر ۱۱ تا ۱۵: سنگ قبر صندوقی شیخ علی بن احمد خطیب (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

۲. جلال الدین دوانی

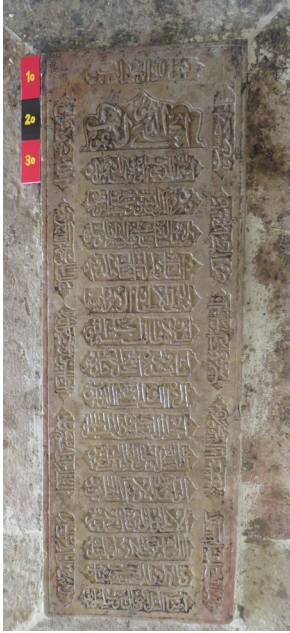
یکی از چهره‌های درخشان عالم اسلام در قرن نهم هجری قمری در علم، حکمت، عرفان، کلام، حدیث و تفسیر جلال الدین محمد بن سعد اسعد صدیقی الدوانی مشهور به علامه دوانی است (دهباشی، ۱۳۶۸: ۷). وی حکیمی متکلم و فقیهی محدث و مفسری محقق بود و در همه علوم به ویژه علوم عقلی تبحر داشت (سخاوی، بی‌تا: ۱۳۳). جلال الدین دوانی در سال ۸۳۰ هجری قمری در دوان متولد شد و به نقل از صاحب مجالس المؤمنین مدت عمرش از هفتاد گذشته بود که در روز سه‌شنبه نهم ماه ربیع الثانی سال ۹۰۸ هجری قمری بدرود حیات گفت و جسدش را در مقبره شیخ عالی در دوان دفن کردند (شوشتری، ۱۳۷۷: ۲/۲۲۵).

مشخصات سنگ قبر قدیمی مزار علامه دوانی: ظاهراً سنگ قبر قدیمی که به خط نسخ بر روی مزار علامه دوانی نصب بوده (شیخ الحکمایی، ۱۳۶۷: ۶۳) به دلیل جنس آهکی آن و فرسودگی بسیار از بین رفته و هیچ اثری از آن باقی نمانده است و اکنون اهالی روستا اقدام به قرار دادن سنگ قبری از جنس مرمر بر روی مزار وی نموده‌اند که فاقد هرگونه نوشته می‌باشد. با این حال، متن زیر که توسط محمد علی بن محمد نبی دوانی ثبت و ضبط شده اشاره‌ای به محتوای روی سنگ قبر قدیمی دارد.

«هذا قبر الامام الهمام و البحر القمقام كشاف قواعد الاسلام حلال معاهد الاحكام اعجوبة الدهر و ناموس العصر جامع المعقول و المنقول حاوی الفروع و الاصول ترجمان الحكماء و العارفين لسان العرفاء و المتكلمين الشارح في معارج المتألهين مولانا ملا جلال الدين ابن العالم العامل ملا سعد الدين الدوانی رحمة الله عليه توفي في يوم الثلاثاء تاسع شهر ربیع الثانی سنة ثمان و تسعمائة من الهجرة المقدسة النبوية» (دوانی، ۱۳۴۹: ۴۹۹).

۳. حاج ملا عبدالصاحب دوانی ثانی

حاج ملا عبدالصاحب دوانی ثانی فرزند ملا محمد جعفر دوانی ثانی صاحب تصانیف و تألیفات متعددی بوده است (همان: ۴۵۵). از میان مهم‌ترین رسالات وی، می‌توان

تصویر ۱۶: سنگ قبر حاج ملا عبدالصاحب دوانی
ثانی (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

به رساله‌ای در صفات ثبوتیه و سلبیه، رساله‌ای در فرق سنن اصولی و اخباری، رساله سفینه‌النجات، رساله ما الحیوة و رساله زکوة اشاره کرد. حاج ملا عبدالصاحب دوانی ثانی در جمادی‌الثانی ۱۲۷۱ هجری قمری در دوان از دنیا رفت و جسد شریفش را در بقعه شیخ عالی بالای مزار شیخ علی بن احمد خطیب به خاک سپردند (لهسایی‌زاده و ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۶۶).

مشخصات سنگ قبر: از جنس سنگ آهک با طرح محرابی در ابعاد ۴۶ × ۱۳۷ سانتیمتر که با قاب ترنج‌های تزئینی افقی و عمودی مزین گشته و داخل آن‌ها کتیبه‌ای به خط ثلث و به شرح زیر آمده است.

متن روی سنگ قبر: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ / هو الحی الذی لایموت / الحمد لله الذی جعل الوفاة راحة للابرار / و رزق المؤمنین و المؤمنات جنات تجری من تحتها الانهار / خالدین فیها فنعم عقبی الدار و الصلوة / و السلام علی علة ايجاد الفلک الدوار / و اله علی الاطهار الابرار سیما / علی ابن ابیطالب قسیم النار و الجنة / اما بعد قد ارتحل من دار الغرور / الی دار السرور المشتاق الی لقاء ربّه / الجلیل المتعطش حیول السلسبیل العالم / الفاضل التقی و الجامع الکامل النقی التحریر / الزاهد الارشد و العابد العطریف / الامجد العلماء زین المحدثین و فخر / الفقها المجاهدین قانع الاهواء المبتدعه / و قالع الاراء المخترعه مخرب شبهات / اصحاب الظن و التخمین و سالک الطریقه.

نوشته سمت راست سنگ قبر: فاطمه حسن و حسین / و سقهما الله من شراب الکوثر / فی السببت ظهر یوم احدى و عشرين / من شهر جمادی الثانية فی سنة ۱۲۷۱ / کتب هذا ابن اخیه محمد حسین الدوانی.

نوشته سمت چپ: الائمه الطاهرین العارف / المظفر الربانی الحاج ملاعبد / الصاحب ابن ملا محمد جعفر الدوانی / علیهما رحمة الله الملك الاکبر / الله محمد علی (تصویر ۱۶).

۴. آقا شیخ عالی دوانی

آقا شیخ عالی فرزند حاج عبدالصاحب دوانی ثانی در ظهر روز سه‌شنبه بیست و چهارم ماه جمادی الاول سنه ۱۲۶۰ هجری قمری در دوان متولد شد. وی دارای تألیفات متعددی است که مهم‌ترین‌شان یکی رساله علام الغیوب در دلیل وجوب طلب علم است که در اواخر صفر ۱۳۰۰ هجری قمری نوشته و دیگری رساله مدارک و سومی مختصر ارشاد علامه است. وی دارای دیدگاهی محکم بر اساس آیات و اخبار در مورد مسایل عمده بوده است. دیدگاه‌های او را می‌توان به‌وضوح از کتاب مختصر علام الغیوب استخراج نمود. آقا شیخ عالی دوانی در دوان به رحمت ایزدی پیوست و جسد شریفش را به بقعه آقا شیخ عالی برده و در بالا سمت چپ مقبره حاج ملا عبدالصاحب دوانی ثانی به خاک سپردند (لهسایی‌زاده و سلامی، ۱۳۷۰: ۴۶۱).

مشخصات سنگ قبر: از جنس سنگ آهک با طرح محرابی در ابعاد ۳۵×۱۱۷ سانتیمتر که کتیبه‌ای به خط نسخ بر سطح سنگ و اطراف آن داخل تعدادی قاب ترنج حکاکی گردیده است (تصاویر ۱۷ و ۱۸).

تصویر ۱۷: سنگ قبر آقا شیخ عالی دوانی

(منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر ۱۸: سنگ قبر آقا شیخ عالی دوانی (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

متن کتیبه روی سنگ: کُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ / الحمد لله الذى خلق / المَوْتَ وَ الْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ / أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ (ملک: ۲) قد انتقل من / دار الغرور الى دار السرور / المستغرق فى بحر رحمة الله / الملك [أ] / الغالب [أ] / لفاضل / العارف الكامل / آقا شيخعالی ابنمرحمت / و غفران پناه و رضوان مآب / العالم و الحکیم ربانى / الصمدانى [؟].

کتیبه حاشیه سمت چپ سنگ قبر: عبدالصاحب دوانی حشرهما / الله مع مشايخ العظام فى التاسع / عشرة [من] شهر [رمضان؟] / الكريم؟ / [سنه] التسعه و عشرين من [؟] / بعد الف من الهجرة النبويه ۱۳۰۲.

کتیبه حاشیه سمت راست سنگ قبر: اللهم صل على المصطفى محمد / و على على المرتضى و فاطمه الزهراء / و الحسن المجتبى و الحسين الشهيد بسيف الجفاء / و على الائمة من ذريته المعصومين [المظلومين] عليهم السلام / [؟] محمد [؟] الدوانى.

۵. حجة الاسلام شيخ غلامحسين وهبى

شيخ غلامحسين وهبى فرزند آقا شيخ محمد على دوانى متولد ۱۲۵۰ هجرى

قمری در دوان است. ایشان مقدمات علوم را نزد پدر خود در دوان فرا گرفت و در محضر پدر و فضای روحانی حاکم بر آن زمان در دوان با علمای معاصر پدر محشور بود. آقا شیخ غلامحسین وهبی در تاریخ ۱۳۲۶ هجری قمری در دوان دار فانی را وداع گفت و در بقعه شیخ عالی به خاک سپرده شد (لهسایی زاده و ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۳۰۶). مشخصات سنگ قبر: سنگ قبر مستطیلی شکل از جنس سنگ آهک و طرح محرابی در ابعاد ۳۳ × ۸۵ سانتیمتر که قسمت بالای آن به صورت مثلثی کار شده و بر روی سنگ کتیبه‌ای به خط نستعلیق در هشت سطر کنده کاری شده است (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹: سنگ قبر حجة الاسلام شیخ غلامحسین وهبی (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

متن کتیبه: هو الحی الذی لا یموت / وفدت علی الکریم بغیر زاد من الحسنات / والقلب سلیم و حمل الزاد اقبج / کل شیء اذا کان الوفود علی الکریم / وفات مرحمت و غفران پناه جناب مستطاب / آقای حجة الاسلام شیخ غلامحسین / وهبی ابن مرحمت پناه آقای شیخ محمد / علی دوانی ۲۸ ماه فروردین فی سنه ۱۳۲۶.

۶. آقا ملا محمد جعفر دوانی ثالث

ملا محمد جعفر دوانی ثالث فرزند حاج ملا عبدالصاحب دوانی ثانی روز جمعه نهم ماه مبارک رمضان ۱۲۵۰ هجری قمری در خانواده‌ای روحانی در دوان متولد شد. او صاحب تألیفات متعددی بوده است که از میان آن‌ها چند جلد که عمدتاً عربی است،

به‌دست آمده است. آن مرحوم علاوه بر تألیف و حل مسایل شرعی به تعلیم و تربیت طلاب علوم دینی مشغول بوده است. به‌همین لحاظ، دارای کتابخانه‌ای عظیم بوده است. یکی از خدمات ارزنده آن مرحوم نسخه‌برداری از کتب خطی بوده است. از دیگر خدمات ارزنده مرحوم ملا محمد جعفر دوانی ثالث تأسیس یک مسجد در دوان معروف به مسجد ملا محمد جعفر است که خود پیش نماز آن مسجد بوده است. ملا محمد جعفر دوانی ثالث بعد از ۷۹ سال عمر در ماه رجب از سال ۱۳۲۹ هجری قمری در دوان به رحمت ایزدی پیوست و جسد شریف آن مرحوم را در بقعه شیخ عالی پایین پای مرحوم جلال الدین دوانی به خاک سپردند (لهسای‌زاده و سلامی، ۱۳۷۰: ۴۵۸).

مشخصات سنگ قبر: از جنس سنگ آهک با طرح محرابی در ابعاد ۳۶ × ۹۸ سانتیمتر که بر روی آن کتیبه‌ای در ۱۰ سطر به خط نسخ حکاکی گردیده است (تصاویر ۲۰ و ۲۱).

تصویر ۲۰: سنگ قبر آقا ملا محمد جعفر دوانی ثالث
(منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

متن کتیبه: بسم الله الرحمن الرحيم / هو الحی الذی لا یموت / وفدت علی الکریم بغیر زاد من الحسنات و القلب السلیم / و حمل الزاد اقبح کل شی اذا کان الوفود علی الکریم / انتقل من دار الغرور الی دار السرور و ارتحل من دار الفناء / الی دار البقاء فوت و ارتحال مرحمت و غفران پناه جنت مکان / علین آشیان عمدة العلما و زبدة الفقهاء الکرام العالم / الجلیل و الخبرة الفاضل النبیل آقا شیخ محمد جعفر علامه / زاده خلف مرحمت و غفران

پناه خلد جایگاه اعلم العلماء العاملين / الحاج حاجی عبدالصاحب دوانی فی شهر رجب
المرجب سنه ۱۳۲۹.

تصویر ۲۱: سنگ قبر آقا ملا محمد جعفر دوانی ثالث (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

۷. آقا ملا محمد علی دوانی

آقا ملا محمد علی دوانی فرزند حاج ملا عبدالصاحب دوانی ثانی است که در دوان متولد شد. آثار و تألیفات متعددی داشته که در علوم مختلف بوده است. مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

۱. شرح عوامل،
 ۲. رساله در صرف و نحو عربی،
 ۳. رساله واضح الدلالات،
 ۴. القضاة اربعة،
 ۵. حباد بردی،
 ۶. خواب نامه،
 ۷. الرساله فی فضایل امیر المؤمنین و سایر الائمة.
- کتابت ملا محمد علی دوانی بسیار زیبا بوده و دارای خط نسخ ساده به شیوه ایرانی

بوده است. عمدتاً رسالات پدرش را با خطی زیبا نسخه‌برداری می‌نموده است. این شیخ در دوان به رحمت ایزدی پیوست و جسد شریفش را به بقعه شیخ عالی برده و در جوار (سمت چپ مقبره) شیخ عالی احمد بن الخطیب به خاک سپردند (لهسایی‌زاده و سلامی، ۱۳۷۰: ۴۵۹-۴۶۰).

مشخصات سنگ قبر: سنگ قبری است از جنس سنگ آهک در ابعاد ۷۸×۳۰ سانتیمتر که بر روی آن کتیبه‌ای در هفت سطر به خط نسخ حکاکی گردیده است (تصویر ۲۲).

متن روی سنگ قبر: ... [؟] القلب السليم / ... / ابو علی الله / وفات مرحوم المسرور آقا / محمد علی ابن المرحوم المغفور / الحاج محمد رجب المرجب ۱۳۳۳.

تصویر ۲۲: سنگ قبر آقا ملا محمد علی دوانی
(منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

۸. آقا شیخ محمد علی دوانی

آقا محمد علی دوانی فرزند شیخ محمد نبی دوانی، عالمی فاضل و اهل تحقیق بوده است. ایشان به کار سندنویسی نیز اشتغال داشته و در اسنادی که از او باقی مانده، دو نمونه خط نسخ و نستعلیق شکسته دیده شده است. همچنین از او رساله‌ای در شرح حال جلال‌الدین دوانی به یادگار مانده است. شیخ محمد علی دوانی به سال ۱۳۴۰ هجری قمری وفات نمود و پیکرش را در بقعه شیخ عالی در سمت چپ ورودی به خاک سپردند (لهسایی‌زاده و ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۷۰).

مشخصات سنگ قبر: از جنس سنگ آهک در ابعاد ۱۱۵×۴۵ سانتیمتر که بر روی آن کتیبه‌ای به خط نسخ داخل تعدادی قاب ترنج‌تزیینی حکاکی گردیده است (تصویر ۲۳).

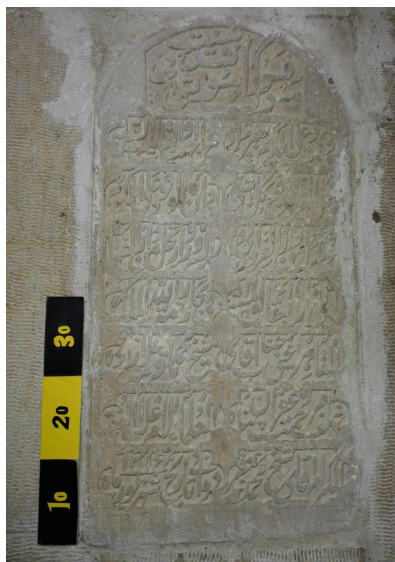
تصویر ۲۳: سنگ قبر آقا شیخ محمد علی دوانی
(منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

متن کتیبه: هو الحی الذی لا یموت / قد انتقل
من الدار الغرور الی دار / السرور ارتحل من دار
البقاء الی دار الفنا / وفدت علی الکریم بغیر زاد من
الحسنات و / القلب سلیم و حمل الزاد اقبح و کل
/ شی اذا کان الوفود علی الکریم وفات / مرحمت و
غفران پناه جناب مستطاب الاشرف / ملاذ الاعلام
عمده العلماء اعلام الامام / آقا شیخ محمد علی ابن
طاب ثراه مرحمت / پناه و جنت رضوان آرامگاه
آقای / شیخ محمد علی دوانی بیست و سیم فی شهر / ربیع الثانی فی / قمری سنه
۱۳۴۰.

۹. آقا محمدباقر دوانی

آقا محمدباقر دوانی فرزند ملامحمد جعفر دوانی ثالث در ۲۱ رجب سال ۱۲۷۴ هجری قمری در دوان متولد شد. او توانایی عجیبی در نسخه‌برداری کتب دینی داشت و پیرو مکتب شیخی بود. آقا محمدباقر دوانی در شهریور ماه سال ۱۳۱۶ در سن ۸۰ سالگی به رحمت ایزدی پیوست و جسد شریفش را در بقعه آقا شیخ عالی در جلوی درب ورودی به خاک سپردند (لهسایی زاده و سلامی، ۱۳۷۰: ۴۶۵).

مشخصات سنگ قبر: سنگ قبری است محرابی از جنس سنگ آهک در ابعاد ۳۸ × ۷۱ سانتیمتر که روی آن کتیبه‌ای به خط نستعلیق در هشت سطر و از سطر دوم به بعد در دو ستون به شرح زیر حکاکی گردیده است (تصاویر ۲۴ و ۲۵).

تصویر ۲۴: سنگ مزار آقا محمدباقر دوانی

(منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر ۲۵: سنگ مزار آقا محمدباقر دوانی

(منبع: نگارندگان، ۱۳۹۹)

متن کتیبه: مرگ فراموش شدنی نیست / وفدت علی الکریم بغیر زاد / من الحسنات و القلب السلیم / و حمل الزاد اقبح کل شیء / اذا کان الوفود علی الکریم / قد انتقل من دار الغرور الی دار السرور و ارتحل من دار الفناء / الی دار البقاء و المستغرق فی بحار الرحمة الله الملك / القاهر اعنی جناب آقای شیخ محمد باقر علامه زاده / خلف مرحمت و غفران پناه / العلماء الاعلام و الفقهاء / الکرام آقای شیخ محمد جعفر / دوانی تاریخ شهریور ماه ۱۳۱۶.

۱۰. آقا میر حسین دوانی

مشخصات سنگ قبر: سنگ قبری است جدید از جنس سنگ آهک در ابعاد ۵۰ × ۱۰۴ سانتیمتر که بر روی آن کتیبه‌ای در پنج سطر به خط نستعلیق حکاکی گردیده است.

متن کتیبه: بازگشت همه بسوی اوست / آرامگاه مرحوم / میر حسین دوانی / فرزند مرحوم کربلایی مصیب دوانی / وفات ۱۳۵۹/۹/۲۳.

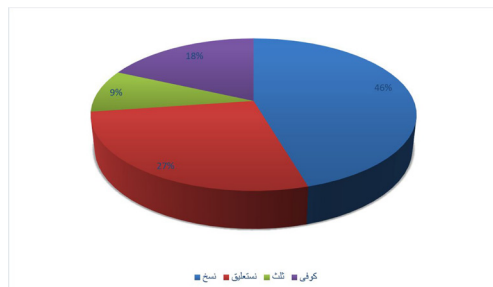
نتیجه

بقاع متبرک در فرهنگ این مرز و بوم از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند. آن‌ها علاوه بر ارتباط با باورهای دینی مردم، با امور سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه پیوستگی دارند. از سوی دیگر، جایگاه خاص بقاع باعث شکل‌گیری مزاراتی در داخل یا پیرامون آن‌ها شده است، زیرا مردم دفن اموات در کنار بزرگان را نوعی سعادت اخروی و افتخار دنیوی می‌دانسته‌اند. بقعه شیخ عالی نیز مدفن جمعی از مشاهیر و عالمان این آب و خاک است.

قدیم‌ترین سنگ مزار بقعه شیخ عالی به علی بن احمد خطیب، عارف و عالم اهل تسنن قرن چهارم و پنجم هجری تعلق دارد، اما ظاهراً پس از آن برای قرون متمادی و تا قرن دهم هجری شخص دیگری در این مکان دفن نشده است و در این زمان پیکر پاک علامه جلال‌الدین دوانی در بقعه شیخ عالی به خاک سپرده می‌شود و از آن پس این مکان به عنوان محلی برای دفن تعدادی از بزرگان و عرفا در نظر گرفته می‌شود، به‌گونه‌ای که از آن زمان تا به امروز این بقعه محل تدفین ده نفر از عالمان خطه فارس بوده است.

سنگ مزارهای بقعه شیخ عالی به دلیل آن‌که متعلق به دوره‌های مختلف تاریخی است، به‌لحاظ شکل و خط با هم متفاوت هستند. شکل کلی آن‌ها به دو صورت صندوقی و محرابی ساده است و سنگ قبرهای محرابی ساده خود دارای اشکال متنوع مستطیلی (۵ مورد)، پنج‌ضلعی (۲ مورد) و ترکیبی (۲ مورد) است.

سنگ قبرها فاقد تزیینات و کتیبه‌های روی آن‌ها عموماً با خطوط عربی نگاشته شده و شامل دو مورد خط کوفی، یک مورد ثلث، پنج مورد نسخ بوده و در سه مورد از آن‌ها نیز از خط نستعلیق استفاده شده است (نمودار ۱).

نمودار ۱: میزان فراوانی خطوط به کار رفته شده بر روی سنگ قبرهای بقعه شیخ عالی (منبع: نگارندگان)

با بررسی کتیبه‌های روی سنگ مزارهای بقعه شیخ عالی مشخص شد که محتوای آن‌ها شامل آیات قرآن، القاب و عناوین، اشعار، نام و شهرت متوفی و تاریخ فوت وی می‌باشد و در سرآغاز اغلب کتیبه‌ها، از عبارت «هو الحی الذی لا یموت» استفاده شده است. آیات قرآنی به کار رفته بر روی سنگ قبرها بیش‌تر در زمینه معاد و دنیای پس از مرگ است و دال بر طلب مغفرت و بخشش برای روح متوفی است. دعای صلوات کبیر (۱۴ معصوم) و شعری منسوب به حضرت علی علیه السلام عبارات دیگری است که بر روی سنگ مزارها به چشم می‌خورد.

سپاسگزاری

در پایان جا دارد تا از آقایان استاد غلامرضا جلالی، دکتر سیدحسن حسینی و دکتر اسماعیل رضایی از پژوهش‌گران بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی که نگارندگان این مقاله را در بازخوانی تعدادی از کتیبه‌ها یاری رساندند و همچنین از استاد عبدالنبی سلامی پژوهش‌گر و نویسنده به دلیل ارایه برخی اطلاعات

کازرون‌شناسی، سپاسگزاری نماییم.

منابع

- ابن بلخی. (۱۳۶۳). فارسنامه. به تصحیح گای لیسترنج و آلن نیکلسون. تهران: دنیای کتاب.
- ابن عثمان، محمود. (۱۳۵۸). فردوس المرشدیه فی اسرار الصمدیه. تصحیح ایرج افشار. تهران: انجمن آثار ملی.
- اصطخری. (۱۳۶۸). مسالک و ممالک. ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تسترنی. به کوشش ایرج افشار. تهران: علمی فرهنگی.
- بروشور «روستای طبیعی - تاریخی دوان». اداره میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری شهرستان کازرون با همکاری شورا و دهیاری روستای دوان و آقای کریم احسائی، بی‌تا.
- جباری کلخوران، صداقت و خیبری، محمدرضا. (۱۳۸۹). «بررسی سنگ نبشته‌های تاریخی شهرستان یزد (سنگ قبور قرون ۵ تا ۱۳ هجری) با تأکید بر ویژگی‌های گرافیکی آن». کتاب ماه هنر. ۱۴۵. ۶۰-۷۳.
- حسینی فسائی، حاج میرزا حسن. (۱۳۶۷). فارسنامه ناصری. تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسائی. تهران: امیرکبیر.
- دوانی، محمد علی. (۱۳۴۹). رساله‌ای در شرح حال جلال‌الدین دوانی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. مصحح مظفر بختیار. ۳ و ۴. ۴۴۷-۴۵۶.
- دهباشی، مهدی. (۱۳۶۸). شرح رباعیات فلسفی و عرفانی موسوم به شرح الرباعیات علامه محقق جلال‌الدین دوانی. تهران: مسعود.
- سخاوی، شمس‌الدین محمد بن عبدالرحمن. (بی‌تا). الضوء اللامع لأهل القرن التاسع. بیروت: دار مکتبة الحیة.
- سعادت، یدالله. (۱۳۷۴). روستای دوان و ۲۰ قرن تاریخ. تهران: میر شمس.
- سلامی، عبدالنبی. (۱۳۶۲ الف). «معماری سنتی در روستای دوان (۱)». سروش. ۲۲۶.

۳۵-۳۲.

سلامی، عبدالنبی. (۱۳۶۲ ب). «معماری سنتی در روستای دوان (۲)». سروش. ۲۲۸.

۵۸-۵۴.

سلامی، عبدالنبی. (۱۳۹۸). مصاحبه. مصاحبه‌کننده آرزو محمدی‌فرد، تاریخ مصاحبه:

شهریور ۱۳۹۸.

شادیان و همکاران مهندسیین مشاور. (۱۳۵۸). طرح هادی روستای دوان شهرستان کازرون. بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان فارس.

شوشتری، قاضی نورالله. (۱۳۷۷). مجالس المؤمنین. تهران: کتابفروشی اسلامیه.

شیخ‌الحکمایی، عمادالدین. (۱۳۶۷). «کتیبه‌های دوان کازرون». آینده. ۱۴ (۱ و ۲).

۶۴-۶۳.

شیخ‌الحکمایی، عمادالدین. (۱۳۷۲). «کتیبه‌های کوفی کازرون». وقف میراث جاویدان.

۱۰۱-۹۴.۳.

فرصت شیرازی، محمد نصیر بن جعفر. (۱۳۷۷). آثار عجم. تصحیح منصور رستگار فسایی. تهران: امیرکبیر.

لهسایی‌زاده، عبدالعلی و سلامی، عبدالنبی. (۱۳۷۰). تاریخ و فرهنگ مردم دوان. تهران: اطلاعات.

لهسایی‌زاده، عبدالعلی و ابراهیمی، ناصر. (۱۳۹۲). دوانی‌ها: تلاش‌ها و موفقیت‌ها. شیراز: نگره.

مستوفی قزوینی، حمدالله. (۱۳۶۲). نزهة القلوب. به اهتمام و تصحیح گای لسترنج. تهران: دنیای کتاب.

مظفریان، منوچهر. (۱۳۷۳). کازرون در آیینة فرهنگ ایران. شیراز: نوید.